

**КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА
ФАКУЛЬТЕТ КОРЕКЦІЙНОЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ
ПЕДАГОГІКИ І ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА ЗАГАЛЬНОЇ ТА ПРАКТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ**

**Дипломна робота
(магістра)**

**з теми: «ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ МІЖОСОБИСТІСНОГО
СПІЛКУВАННЯ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ»**

Виконала: студентка 2 курсу
Ps1-M18 групи
спеціальності 053 Психологія
Григоришин Олена Михайлівна

Науковий керівник:
Славіна Наталія Сергіївна,
кандидат психологічних наук,
доцент, доцент кафедри
загальної та практичної
психології

Рецензент:
Онуфрієва Ліана Анатоліївна,
кандидат психологічних наук,
доцент професор кафедри
загальної та практичної
психології

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ МІЖОСОБИСТІСНОГО СПІЛКУВАННЯ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ.....	8
1.1. Розвиток спілкування у дошкільному віці.....	8
1.2. Вплив сімейного виховання на формування навичок спілкування у дітей старшого дошкільного віку.....	14
1.3. Вплив індивідуальних психофізичних особливостей на появу труднощів спілкування.....	17
РОЗДІЛ 2. ДІАГНОСТИКА ОСОБЛИВОСТЕЙ МІЖОСОБИСТІСНОГО СПІЛКУВАННЯ У СТАРШИХ ДОШКІЛЬНИКІВ.....	26
2.1. Методика виявлення дітей із труднощами спілкування.....	26
2.2. Аналіз результатів діагностики міжособистісного спілкування старших дошкільників.....	44
РОЗДІЛ 3. ШЛЯХИ ПОДОЛАННЯ ТРУДНОЩІВ МІЖОСОБИСТІСНОГО СПІЛКУВАННЯ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ.....	50
3.1. Принципи організації корекційно-розвивальної роботи з дошкільниками, спрямованої на формування навичок міжособистісного спілкування.....	50
3.2. Комплекс корекційно-розвивальних занять по розвитку міжособистісного спілкування дітей старшого дошкільного віку.....	54
3.3. Оцінка ефективності корекційно-розвивальної роботи.....	73
ВИСНОВКИ.....	75
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	79

ВСТУП

Актуальність дослідження. Протягом життя кожен із нас постійно контактує з іншими, спілкується з різними людьми. Здавалося б життєвий досвід, який ми поступово набуваємо, дозволяє розв'язати будь-які повсякденні питання. Але насправді, лише одиниці самостійно відкривають правила спілкування, які допомагають уникати труднощів у взаємодії з іншими людьми, вчасно "гасити" конфлікти, що виникають внаслідок непорозумінь.

Напружені умови сучасного життя, коли відбувається переоцінка цінностей, особливо у ставленні до людини, коли діти стають об'єктами постійного і не завжди вдалого експериментування, а рівень психолого-педагогічної культури дорослих мало змінився - все це значною мірою ускладнює процес соціалізації підростаючого покоління, зокрема, формування умінь та навичок міжособистісної взаємодії. В наш час у суспільстві можна відзначити посилення ряду несприятливих тенденцій, які позначаються на психічному розвитку і вихованні дітей. Сучасний ритм життя та зайнятості батьків, разом з іншими чинниками, включаючи соціально-економічні, порушує *характер* взаємовідносин дітей і батьків. Серед багатьох проявів цього насамперед слід виділити зменшення тривалості та збіднення змісту спілкування у сім'ї, дефіцит тепла, уважного ставлення один до одного, зникнення дійсно спільних форм корисної діяльності дорослого і дитини. Ускладнює умови розвитку і зростання кількості розлучень та конфліктних сімей.

Збіднення та формалізація контактів у поєднанні з підвищеною вимогливістю до старанності дитини не сприяє формуванню у неї відчуття самотності, значущості для інших. Нерідко вже в ранньому віці ці чинники провокують у дитини невпевненість у своїх силах і можливостях, стійке емоційне неблагополуччя, афективні реакції, негативні форми самоствердження, створюють серйозні змістовні бар'єри щодо розуміння вимог дорослого та соціальних норм.

У процесі спілкування формуються не лише пізнавальні здібності, а й інтегральні складові психічного життя і самооцінка, усвідомлення власного "Я" і відчуття його totoжності в будь-яких життєвих ситуаціях, засвоюються прийоми протидії зовнішньому тиску, виробляються критерії ставлення до інших людей.

Із перших років життя кардинальною умовою і провідним фактором розвитку дитини є спілкування з дорослими. Саме дорослі вводять її у світ людської культури. Але не менш важливе для дитини і спілкування з собі подібним - однолітками.

Спілкування з однолітками має велике і специфічне значення. Американські психологи порівняли поведінку трирічних дітей, які постійно мали товариство ровесників, з тими, хто перші два роки провів вдома, виключно серед дорослих. Виявилось, що діти, які постійно спілкувалися з однолітками, були більш самостійними, незалежними, орієнтувалися на власні сили у розв'язанні конфліктних ситуацій, рідше зверталися до дорослих за допомогою. У тих, хто раніше спілкувався переважно з дорослими, були відсутні здатність критично ставитися до чужої думки, незалежність суджень, самостійність вчинків.

Спілкування в групі "рівних" дозволяє дитині включитися в ієрархізовані, несиметричні стосунки, викликає потребу враховувати позицію іншого, оцінювати, приймати чи не приймати її, погоджуватись чи не погоджуватись, а головне - мати власну думку, захищати її від чужої.

Кожну нову для себе навичку малюк набуває за допомогою дорослого, виконує нову дію спочатку із ним. Але до цілковитого засвоєння нового є ще особливий період "напівсамостійних дій". Тут допомога дорослого не тільки не потрібна, а навіть шкідлива. Його втручання блокує рефлексивні процеси (осмислення, відкриття загальних закономірностей). А ось виконання цих дій разом із ровесниками сприяє більш ефективному засвоєнню. Не випадково настає період, коли дитина намагається емансипуватися від дорослого, виривається з-під його опіки ("Я САМ" у трирічної дитини). Якщо подібні реакції дорослими не підтримуються, блокуються, то дитина звикає бути залежною, безвідповідальною.

І негативізм, і інфантилізм породжується одним і тим же чинником і зіткнення "Я САМ" дитини і "НЕ МОЖНА" дорослого, що у подальшому розвитку і налагодженні міжособистісних стосунків викликає у дитини багато труднощів.

Отже, з одного боку, формування навичок спілкування як з дорослими, так і з однолітками, має велике значення для особистісного розвитку дошкільника, а з іншого боку, ускладнення соціально-економічних умов життя призводять до збільшення кількості дітей, які не вміють взаємодіяти з іншими людьми, схильні до конфліктної поведінки. Тому проблема діагностики та корекції проблем міжособистісного спілкування нині є особливо актуальною.

Вивченням особливостей розвитку міжособистісного спілкування у дошкільників займалися Л.С. Виготський, М.І. Лісіна, Д.Б. Ельконін, А.В. Запорожець, В.С. Мухіна [11; 24; 39; 43].

Вплив сімейного виховання на формування навичок взаємодії з іншими людьми досліджували А.Б. Добрович, Л.Я. Гузман, Ю.Є. Альошина [7; 9; 10; 30]. Вплив індивідуальних психофізичних особливостей дитини на розвиток комунікативних, умінь вивчали Ю.З. Гільбух, В.С. Мерлін [8; 23].

Разом з тим, досі не розроблена програма корекційної та діагностичної роботи, спрямована на виявлення труднощів спілкування дошкільників з однолітками та дорослими та подолання цих труднощів.

Метою дослідження є визначення причин виникнення труднощів у налагодженні дитиною-дошкільником міжособистісних стосунків та пошук ефективних засобів діагностики та подолання цих труднощів.

Завдання дослідження:

1. З'ясувати теоретичні аспекти міжособистісного спілкування дошкільників для розвитку особистості.
2. Визначити вплив дорослого оточення на формування у дошкільника здатності до взаємодії з оточенням.
3. Скласти програму діагностичного обстеження, спрямованого на

виявлення причин труднощів міжособистісного спілкування у дітей дошкільного віку.

4. Розробити програму корекційної роботи, спрямованої на формування у дітей навичок міжособистісного спілкування та умінь конструктивно розв'язувати конфлікти. Оцінити ефективність цієї програми.

Об'єктом дослідження виступають особливості міжособистісних стосунків дітей дошкільного віку.

Предметом дослідження - вплив індивідуально психологічних особливостей дошкільника на встановлення взаємостосунків між однолітками.

Мета наукового дослідження обумовлює такий вибір **методів** дослідження: у дослідженні використовувались такі методи діагностики, як спостереження, соціометричний і проєктивний, а також корекційні методи: психогімнастика ігрова терапія, психомалюнок.

Контингент досліджених. Дослідження проводилось протягом року на базі дошкільного навчального закладу №23 м. Кам'янця-Подільського. У дослідженні брали участь 75 дітей старшого дошкільного віку.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що в ній розглядається вплив індивідуальних особливостей дошкільника на виникнення труднощів у спілкуванні з однолітками.

Теоретичне значення дипломного дослідження полягає в розширенні та поглибленні уявлень про особливості самооцінки та корекції негативних емоційно-когнітивних елементів у структурі самооцінки підлітків.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що розроблена програма діагностичної та корекційно-розвивальної роботи може використовуватись психологами дошкільних закладів для корекції і розвитку міжособистісних стосунків дошкільників з однолітками та дорослими.

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження доповідались та отримали схвалення на V Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми експериментальної психології: досвід та перспективи» на пошану професора Шинкарюка А.І. та 101-ї річниці

заснування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (Кам'янець-Подільський, 24 жовтня 2019 р.) .

Структура роботи. Структура дипломної роботи складається із вступу, трьох розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (74 найменування). Загальний обсяг дипломної роботи становить 83 сторінки.

ВИСНОВКИ

Вивчення та узагальнення літературних даних щодо особливостей та проблем міжособистісного спілкування дошкільників, аналіз результатів діагностичної та корекційної роботи, спрямованої на з'ясування та усунення труднощів взаємодії у дітей дає можливість прийти до наступних висновків.

Під спілкуванням розуміється взаємодія людей, спрямована на об'єднання зусиль з метою досягнення загального результату (М.І. Лісіна). Спілкування є одним з важливіших факторів психічного розвитку дитини з перших днів життя.

У дошкільному віці послідовно змінюють одна одну чотири форми спілкування дитини з дорослими: ситуативно - особистісне, ситуативно - ділове, позаситуативно - пізнавальне, позаситуативно - особистісне; а також три форми спілкування з однолітками: емоційно-практичне, ситуативно-ділове, позаситуативно - ділове (М.І. Лісіна).

Зміст та мотиви спілкування, комунікативні навички і вміння поступово змінюються. Дитина вибірково відноситься до дорослих, поступово починаючи розуміти свої стосунки з ними: як вони ставляться до неї, чого чекають від неї, як вона відноситься до них і чого чекає від них.

Інтерес до однолітка з'являється дещо пізніше. Спілкування дитини з однолітками складається в різних об'єднаннях. На розвиток міжособистісних відносин впливає характер діяльності і наявність у дитини умінь її виконувати. Показниками благополуччя для розвитку особистості дитини є:

- задоволення від спілкування з близькими людьми;
- впевненість у своїх силах, задоволення собою;
- вміння бачити свої недоліки і здатність просити допомоги у оточуючих;
- відчуття свободи, автономність у спілкуванні з батьками;

- розвинуті комунікативні навички.

Група дошкільного закладу - це перше соціальне об'єднання дітей, у якому вони мають різний соціальний статус. В дошкільному віці виявляються дружні взаємовідносини і конфліктні, виділяються діти, що відчують труднощі у спілкуванні. Для того, щоб допомогти дитині у рішенні комунікативних проблем, необхідно зрозуміти їхні причини. До них відносяться: неблагополуччя у сімейних стосунках, що виявляється у непослідовності та суперечностях у вихованні. Знехтування, надмірна вимогливість - це лише деякі риси неадекватного ставлення до дитини.

Неправильна побудова взаємостосунків з дітьми у сім'ї, неврахування їхніх психологічних індивідуальних особливостей у спілкуванні зумовлюють формування таких якостей, як сором'язливість, тривожність, гіперактивність, які у свою чергу ускладнюють контакти не лише з дорослими, а й з однолітками.

Аналіз результатів проведеного нами діагностичного обстеження дітей, які мають труднощі спілкування, дають підстави прийти до висновку, що занижена самооцінка завжди зумовлює низький соціальний статус дошкільника, а також припустити, що завищена самооцінка у поєднанні з демонстративністю також ускладнює взаємостосунки з однолітками.

Становище дошкільника у групі значною мірою залежить від демонстрації ставлення до нього з боку вихователя. Якщо вихователь виділяє дитину в колективі, то така дитина швидко стає "зіркою". І, навпаки, негативне ставлення дорослих до дитини знижує її соціальний статус серед однолітків.

Емоційне неблагополуччя дитини в сім'ї однозначно призводить до появи труднощів спілкування з однолітками. Проте, задовільні сімейні стосунки ще не гарантують відсутності проблем у налагодженні стосунків з дітьми. Це залежить від індивідуальних особливостей дошкільника. Доки наявний соціальний досвід, ще не закріпив остаточно таких особистісних якостей, як неприязнь та байдужість у стосунках між дітьми, існує можливість покращити їх, тому що формування дружніх стосунків з однолітками, розширення кола спілкування на доброзичливій основі - це шлях до гуманізації взаємин.

В умовах дошкільного закладу дуже важливо вчасно помітити труднощі у міжособистісному спілкуванні дітей та виявити їхні причини.

Найбільш адекватним методом діагностики, на наш погляд, є спостереження за поведінкою дитини під час виконання різноманітної діяльності. А за результатами спостережень психолог, і навіть сам педагог, можуть скласти узагальнюючий соціальний профіль дитини. Отриманий профіль надає інформацію, в якій сфері соціалізація дитини відбувається успішно, а в якій є труднощі.

Вчасно виявити дітей, що мають несприятливе становище в структурі групових взаємовідносин, можливо за допомогою соціометричних досліджень. Але не завжди достатньо мати дані про належність дитини до певної соціометричної підгрупи. Точніше встановити "статус" кожної дитини в групі однолітків дозволяє методика «Два будинки». Методика розроблена для аналізу взаємовідносин в групі.

Для аналізу взаємостосунків дитини з іншими людьми можна також використовувати проєктивні методи дослідження особистості. Зокрема:

- «Малюнок людини», що дає загальну інформацію про наявність неблагополуччя і конфліктність у сфері взаємовідносин;
- «Малюнок сім'ї», який дозволяє частково простежити витоки стилю міжособистісної взаємодії;
- «Ігрова кімната», що дозволяє побудувати гіпотезу щодо можливих причин популярності чи непопулярності дитини в групі однолітків.

Діти, що мають труднощі у спілкуванні, потребують спеціальної корекційної роботи, яка може бути проведена за складеною нами програмою, що містить три етапи: формування навичок спілкування у групі дошкільників, тренінг батьківського ставлення до дитини, формування навичок взаємодії батьків та дітей. Порівняння діагностичних результатів щодо навичок міжособистісної взаємодії батьків та дітей, одержаних до і після корекційної роботи, доводять ефективність цієї програми.

Виявлені особливості розвитку комунікативних навичок та появи проблем у

цій сфері у дитячому віці можуть бути враховані у побудові виховного процесу у сім'ї та в освітніх установах. Розроблена програма діагностики та корекції труднощів спілкування у дошкільників може бути використана у роботі практичних психологів дошкільних закладів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Артпедагогика и арттерапия в специальном образовании / под ред. Е.А. Медведева. – М. : Академия, 2001. 145с.
2. Бартан А.И. Его величество ребенок, какой он есть / А.И. Бартан. – М. : Столетие, 1996. – 176с.
3. Белоусова З.И. Психолого - педагогически проблемы развития личности / З.И. Белоусова, Л.И. Мищик, В.Э. Бойко. – Запорожье : ЗГУ, 1994. – 215 с.
4. Бурменская Г.В. Возвратно-психологическое консультирование. Проблемы психического развития детей / Г.В. Бурменская, О.А. Карабанова, А.Г. Лидере. – М. : Изд-во МГУ, 1990. – 136 с.
5. Бурлачук Л.Ф. Словарь-справочник по психодиагностике / Л.Ф. Бурлачук, С.М. Морозов. – СПб. : Изд-во "Питер", 2000. – 528 с.
6. Бурменская Г.В. Современная американская психология развития / Г.В. Бурменская, Л.Ф. Обухова, А.И. Подольский. – М. : Изд-во МГУ, 1986. – 128 с.
7. Выготский Л.С. Диагностика развития и педагогическая клиника трудного детства / Л.С. Выготский // Собр. Соч. Т.5. – М. : Просвещение, 1984. – С. 91– 95.
8. Гільбух Ю.З. Темперамент і пізнавальні здібності школяра / Ю.З. Гільбух. – К. : Ін. - т психології АПН України, 1992. – 216 с.
9. Гозман Л.Я. Социально-психологическое исследование семьи: проблемы и перспективы / Л.Я. Гозман, Ю.Е. Алёшина // Вестник МГУ. Психология, 1985. – № 4.
10. Добрович А.Б. Кто в семье психотерапевт / А.Б. Добрович. – М. : Знание, 1985. – 80 с.
11. Запорожец А.В. К вопросу о генезисе, функции и структуре эмоциональных процессов у ребёнка / А.В. Запорожец, Я. З. Неверович // Вопросы психологи, 1974. – №6. –С. 59–72.
12. Захаров А.И. Неврозы у детей / А.И. Захаров. – СПб. : Дельта, 1996. – 480 с.

13. Зимбардо Ф. Застенчивость, что это такое и как с ней справиться / Ф. Зимбардо. – Санкт-Петербург : Изд-во "Питер", 1995. – 245с.
14. Калягин В. Если ребенок заикается / В. Калягин. – СПб. : Питер. Ком, 1998. – 245с.
15. Клюева Н.В. Учим детей общению. Популярное пособие для родителей и педагогов / Н.В. Клюева, Ю.В. Касаткина. – Я. : Академия развития, 1996. – 345с.
16. Ковалёв С.В. Психология современной семьи: Книга для учителя / С.В. Ковалёв. – М. : Просвещение, 1988. – 208 с.
17. Козлов Н.И. Лучшие психологические игры и упражнения / Н.И. Козлов. – Екатеринбург : Изд-во АРД ЛТД, 1998. – 144 с.
18. Короник А.А. Диагностика взаимопонимания в значимых отношениях / А.А. Короник, Е.А. Хорошилова // Вопросы психологии, 1987. – №1. – С. 25–30.
19. Кряжева Н.А. Развитие эмоционального мира детей / Н.А. Кряжева. – Я. : Академия Развития, 1996. – 187с.
20. Крупенин А.П. Эффективный учитель / А.П. Крупенин. – Ростов на Дону : Феникс, 1995 . – 165с.
21. Коломинский Д.Л. Учителю о психологии детей шести лет / Д.Л. Коломинский. – М: Просвещение, 1988. – 245с.
22. Левин В.Л. Нестандартный ребенок / В.Л. Левин. – М. : Знание, 1989. – 256 с.
23. Мерлин В.С. Очерк теории темперамента / В.С. Мерлин. – М. : Знание, 1964. – 130 с.
24. Мухина В.С. Психология детства / В.С. Мухина. – М. : Просвещение, 1985. – 272 с.
25. Немов Р.С. Психология / Р.С. Немов. – М. : Просвещение, 1995. – 355с.
26. Общая психодиагностика / под ред. А.А.Бодалева, В.В.Столина. – М. : МГУ, 1987. – 304 с.
27. Развитие общения дошкольников со современниками / под ред. А.Г. Ружкой. –

- М. : Просвещение, 1989. – 286с.
28. Паркинсон К.Н. Дети. Как их воспитывать / К.Н. Паркинсон, М.К. Растомджи. – СПб. : Питер", 1992. – 124 с.
 29. Плотниекс И.Э. Психология в семье (Перевод с латышского) / И.Э. Плотниекс. – М. : Педагогика, 1991. – 208 с.
 30. Психолог в детском саду / метод. рекомендации к практической деятельности / Детский центр Венгра. – М. : Новая школа, 1996.
 31. Психология воздействия: Проблемы теории и практики / под ред. А.А. Бодалева. – М. : Педагогика, 1989. – 123 с.
 32. Свердлова О.П. От нуля до семьи / О.П. Свердлова . – М. : Знание, 1976. – 285 с.
 33. Семейный лицей. Дайджест / под ред. В.М. Кравчук. – Ж. : Славяне-Олеся, 1993. – 160 с.
 34. Семягина О.С. Эмоциональные отношения в семье / О.С. Семягина. – К. : Штинца, 1991. – 87 с.
 35. Столин В.В. Семейные трудности: какие и почему? / В.В. Столин, А.Г. Шмелев // Семья и школа, 1985. – №3. – С. 35–40.
 36. Семиченко В.А. Мистецтво взаєморозуміння: навч. посібник / В.А. Семиченко, В.С. Заслуженюк. – К. : Веселка, 1998. – 345с.
 37. Фельдштейн Д.И. Детство как социально психологический феномен и особые состояния развития / Д.И. Фельдштейн // Вопросы психологии, 1998. – №1. – С. 3– 19.
 38. Чистякова М.И. Психогимнастика / под ред. М.И. Буянова. – М. : Просвещение, 1990. – 128 с.
 39. Чиркова Т.В. Психологическая служба в детском саду: учебное пособие для психологов и специалистов дошкольного образования / Т.В. Чиркова. – М. : Педагогическое общество России, 1998. – 255 с.
 40. Шмелёв А.Г. Острые углы семейного круга / А.Г. Шмелёв. – М. : Знание, 1986. – 96 с.

41. Шишова Т. «Застенчивый невидимка» как преодолеть детскую застенчивость / Т. Шишова. – М. : Издательский дом «Искатель», 1997. – 196с.
42. Урунтаева Н.А., Практикум по детской психологии / Н.А. Урунтаева, Ю.Л. Афонькина. – М: Просвещение, 1995. – 276с.
43. Украшение гнева / Метью Маккей, Питер Роджерс. – Санкт-Петербург : "Питер", 1997. – 165с.
44. Фурманов И.А. Детская агрессивность / И.А. Фурманов. – Минск. : 1996. – 154с.
45. Эльконин Д.Б. Психология игры / Д.Б. Эльконин. М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1999. – 360с.
46. Эмоциональные состояния ребенка дошкольник и их педагогическая оценка в условиях детского сада / Д.Б.Эльконин // Дошкольное воспитание, 1998. – №5. – С.45–48.
47. Эмоциональное развитие ребенка / А.В. Запорожец. – М. : Просвещение, 1995. –245с.
48. Сатир В. Ви і Ваша сім'я / В. Сатир. – М. : Просвещение, 2005. –278 с.
49. Сатир В. Як будувати себе і свою сім'ю // В. Сатир. – М. : Просвещение, 2006. –254 с.
50. Соколова Е.Т. Проективні методи дослідження особистості / Е.Т. Соколова. – М. : Просвещение, 2004. –199 с.
51. Співаковська А. С. Психотерапія: гра, дитинство, родина / А. С. Співаковська. – М. : Педагогика, 2006 . –296 с.
52. Співаковська А.С. Як бути батьками / А. С. Співаковська. – М. : Педагогика, 2006. – 297 с.
53. Смирнова Е.О. Вплив форми спілкування з дорослим на ефективність навчання дошкільнят / Е.О. Смирнова // Питання психології, 1980. – № 5. – С.67 –88 .
54. Смирнова Е.О. Роль спілкування з дорослим у розвитку предметно-маніпулятивної діяльності дитини на першому році життя / Е.О. Смирнова //

Питання психології, 1987. – № 3. С. 54–69 .

65. Смирнова Е.О. Дитяча психологія / Е.О. Смирнова. – М. : Владос , 2005. – 348 с.
66. Субботский Е.В. Генезис особистісного поведінки у дошкільнят і стиль спілкування / Е.В. Субботский // Питання психології, 1981. – № 2 . – С.86 –99.
67. Хрестоматія з вікової та педагогічної психології / під ред. І.І. Ільєсова, В.Я. Ляудис. – М. : Просвещение, 2007 . –190 с.
68. Хухлаєва О.В. Драбинка радості / О.В. Хухлаєва. – М. : Просвещение, 2006. –195 с.
69. Хріпкова А.Г. Розмова на важку тему / А.Г. Хріпкова. – М. : Педагогіка, 1970. –64 с.
70. Шевцова І.В. Робота психолога з батьками. Корекція батьківських відносин / І.В. Шевцова. – М. : Просвещение, 2000. – 390 с.
71. Ельконін Д.Б. Розвиток особистості дитини - дошкільника. Психологія особистості та діяльності дошкільника / под ред. А.В. Запорожця і Д. Б. Ельконіна. – М. : Просвещение, 2004. – 384 с.
72. Ейдемільлер Е.Г. Психологія та психотерапія родини / Е.Г. Ейдемільлер, В.В. Юстицькіс. – СПб. : Питер, 1999 – 656 с.
73. Емоційний розвиток дошкільника / под. ред. А.С. Кошелевої. – М. : Педагогіка, 2006. – 376 с.
74. Якобсон С.Г. Образ себе і моральна поведінка дошкільників / С.Г. Якобсон, Г.І. Морєва // Питання психології, 1986. – № 6. – С. 36–49 .